

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Факультет історії та філософії

Кафедра Історії України

Д и п л о м н а р о б о т а

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

на тему: **«Воєнно-політичні події Руїни 1663-1678 років.»**

«Military and political events Ruins of 1663-1678»

Виконав: студент денної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія
Наумчук Павло Павлович
Керівник: к.і.н., доц. Полторак В. М. _____
Рецензент: к.і.н., доц. Ковалький С. В. _____

Рекомендовано до захисту:
Протокол засідання кафедри
№ __ від _____ 2022 р.

Завідувач кафедри

_____ Бачинська О. А.
(підпис) (прізвище, ініціали)

Захищено на засіданні ЕК № __
протокол № __ від _____ 2022 р.

Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Голова ЕК

_____ Сминтина О. В.
(підпис) (прізвище, ініціали)

Зміст

Вступ.....	
Основна частина.....	
Висновки.....	
Список джерел та літератури.....	

Вступ

Актуальність теми визначається необхідністю продемонструвати, що орієнтація на іноземні держави українських можновладців призведе до катастрофічних наслідків для української державності, яка є істинним гарантом збереженням культури та національної свідомості, честі та гідності. Побудова справжньої незалежної держави можлива лише у випадку опори на власні сили.

Наявність достатньої кількості джерел та літератури щодо української історії другої половини XVII століття дозволяє здійснити встановлення хронологічної послідовності битв та зіткнень в яких приймали участь козацькі війська, висвітлити географічний масштаб подій 1663 – 1678 рр.

Метою роботи є висвітлення участі козаків у бойових діях 1663 – 1665 рр. на Сході Європи.

Для досягнення мети визначаємо наступні **завдання**:

- Дослідити участь козаків у бойових діях Лівобережного походу Яна II Казимира 1663 – 1664 рр, передумови до початку кампанії та її військові наслідки.
- Проаналізувати соціальні передумови, становлення опозиційних настроїв на Правобережжі та політичного становища, перебіг бойових дій за участі козацьких загонів за приходу Петра Дорошенка до влади. - -
- Дослідити політичні причини невдач у спробі об'єднати Лівобережжя та Правобережжя під владою єдиного гетьмана при урахуванні фактору іноземних держав.

Об'єкт та предмет дослідження: Об'єктом дослідження є українське козацтво другої половини XVII століття Предметом дослідження є участь козаків у бойових діях доби Руїни у 1663 – 1678 рр.

Історіографія: одні з вагомих робіт, присвячених перебігу подій протистояння Речі Посполитої та Московського царства, присвячена робота А. Малова «Русско – польская война 1654 – 1667 pp.» [20], яка висвітлює взаємовідносини Московського царства та Війська Запорозького від гетьмана І. Виговського до І. Брюховецького включно з роботою В. Борисенко «Еволюція українсько – російських відносин у другій половині XVII ст.» [5]

Передумови та перебіг Лівобережного походу 1663-1664 pp. Яна II Казимира та Павла Тетері, чисельність військ ворогуючих сторін та необхідність проведення військової кампанії дослідили у своїх роботах В. Смолій, А. Степанков «Українська національна революція (1648 – 1676 pp.)» [23], соціально – політичний фактори до розгортання Правобережного повстання 1664 – 1665 pp, спроби гетьмана П. Тетері об'єднати Україну під своєю владою висвітлено в роботах В. Газіна «Гетьман Павло Тетеря: Соціально – політичний портрет» [6] та В. Горобця «Чорна рада 1663 року. Передумови, результати, наслідки» [8], яка також висвітлює соціально – політичне становище Лівобережної України та становлення гетьманом І. Брюховецького.

Перебіг бойових дій козацьких військ Лівобережного та Правобережного гетьманатів, а також коронного і московського війська на території України та дії повстанських загонів досліджено М. Костомаровим у його роботі «Руина. Мазепа. Мазепинцы» [16] та Д. Яворницького «Історія запорізьких козаків. Том 2» [30]. Передумови до становлення гетьманом П. Дорошенка висвітлені у роботі Д. Дорошенка «Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності» [14] Було опрацьовано одне з навизначніших українських джерел з козацтва XVII ст, а саме «Літопис» Самійла Величка, який надає політичним подіям україноцентриську оцінку, що дозволяє простежити відмінність між нею та іноземними роботами. [1]

Маючи план об'єднання обох берегів під своєю булавою, гетьман Правобережжя П. Тетеря здійснював заходи щодо заохочення польської еліти до походу на Лівобережжя. В другій половині лютого 1663 року П. Тетеря віддав наказ П. Дорошенко з козацьким військом зайняти територію на Лівобережній Україні для створення бази наступу. 15 липня 1663 року у Львові польський король Ян II Казимир проголосив початок походу на Лівобережну Україну і з коронним військом чисельністю 20 тис. чоловік за підтримки 20 тис. кримських татар. Згодом до них долучилося 15 тис. козацьке військо на чолі І. Богуна. [Борисенко, С.164 - 167]

В листопаді 1663 р. польсько-козацько-татарське військо діючи на Лівобережжі захоплює Борзну, Остер, Козелець, Короп. На початку 1664 року союзне військо підійшло до Салтикової Дівиці і внаслідок облоги та штурму містечко було знищено, а жителів уведено татарами в рабство, про що пише Руссо де ла Валетт:

«За кілька днів потому генерал Чарнецький з пересувним табором збирався підкорити місто Дівицю. Однак, хоча король теж наблизився сюди, місцеві мешканці відмовилися відчинити свою браму. Це розлютило Казимира, він наказав почати збройний наступ на це місто і, взявши його штурмом, наказав перебити у ньому всіх людей, саме місто підпалити й перетворити на згарище, щоб дати урок майбутнім поколінням за цю безглузду упертість» Взяття Салтикової Дівиці було стратегічною невдачею для коронного війська – було згаяно дорогоцінний час, який дав змогу ворогам мобілізувати сили. [Луняк криваве , С.115 - 124]

Лівобережні козаки на чолі з І. Брюховецьким очікували допомоги від князя Г. Ромадановського що з військом стояв біля м. Белгород перебуваючи у бездіяльності, на що скаржився гетьман в своєму письмі до московського царя Олексія. [Отписка к царю, С.192 - 193]

23 січня 1664 року дочекавшись підходу решти війська, коронне військо на чолі з Яном II Казимиром та С. Чарнецьким розпочало облогу міста. Глухів мав укріплення і захищався місцевим гарнізоном чисельністю у 5 тис. козаків на чолі київського полковника В. Дворецького. Спроби союзних військ захопити укріплене місто зазнали невдачі – було втрачено 8 тис. воїнів, а разом з тим - ініціатива у війні. [Коваленко Облога]

Дізнавшись про об'єднання війська гетьмана І. Брюховецького та князя Г. Ромадановського, що вирушило з Білгорода на допомогу Глухову, коронне військо зняло облогу з міста та розпочало відступ. Польському полководцю С. Чарнецькому вдалося розбити частину московського війська на р. Десна, але перебіг подій складався вкрай невдало для коронного війська – відступ продовжувався через район Брянська, до переслідування відступаючого польського і козацького війська Правобережжя приєдналися інші князі. [Малов русско-польска, С.42 – 43] Московсько-козацьке військо очолюване Г. Ромадановським та гетьманом І. Брюховецьким 21 лютого 1664 року завдало поразки коронному війську під час переправи в битві під Пигорівкою. Перед битвою татарське військо покинуло польського короля через операції кошового отамана Запорізької Січі Івана Сірка та воєводи Григорія Косагіна на території Кримського ханства, що стало внеском у перемогу над коронним військом, яке відступило під Новгород – Сіверський. [Явор т2, С.218 - 236] Однією з причин невдач коронного війська під Глуховом була передача І. Богуном інформації про сили та наміри інтервентів, за що його було вбито в лютому 1664 р. у селі Комань. [Яковлева загибель]

Значний вплив на політично-соціальну ситуацію на Правобережній Україні справила Чорна рада в Ніжині 17-18 червня 1663 р. – її мета полягала у обранні козаками, міщанами та селянами гетьмана Лівобережної України. За сприянням князя Д. Великогагіна зі сторони Московського царства гетьманом Лівобережної України було обрано І. Брюховецького. Перемога відверто промосковської партії означала кінець помірної партії наказного гетьмана Я.

Сомка, який спільно з її представниками був страчений у Борзні. Менша її частина була відправлена на заслання у Сибір. [Горобець Чорна рада, С 94 - 127] Ліквідація партії Сомка призвела до зміцнення становища гетьмана П. Тетері – правобережна старшина не бачила можливості опертися на Лівобережну старшину у сприянні перевороту. За даного перебігу подій повстання опозиції було приречене на провал.[Газін В, С 98 - 100]

На початку лютого 1664 р. вибухнуло повстання на Правобережній Україні, ним було охоплено території межиріччя Бугу та Дністра і Подніпрянина. Значного розмаху повстання досягло через похід кошового отамана Запорізької Січі І. Сірка на Брацлавщину після взяття Тягині – на його заклик відгукувалася все більша частина населення Правобережжя. Однак не тільки прихід загону запорожців на чолі І. Сірка відіграв вагому роль – участь у організації повстання проти влади гетьмана П. Тетері взяли Ю. та О. Хмельницькі і митрополит Й. Тукальський. [Газін, С 138 -140]

Вагома вада повстання полягала у нескординованості рішень через різні цілі учасників повстання. П. Тетеря докладав зусиль щодо розладнання ворожої коаліції – митрополит Й. Тукальський та Ю. Хмельницький у лютому та червні 1664 р. за наказом гетьмана були заарештовані та відправлені польською владою до Мальборку.[Дзюба Йосип нелюб, С 657] Окрім брацлавського полковника О. Гоголя серед змовників були Ф. Коробка, Г. Гуляницький, Д. Сулимка і навіть І. Богун, якого було розкрито та вбито. Саме І. Виговський переконав І. Сірка розпочати похід на Брацлавщину. Наприкінці лютого 1664 р. Д. Сулимка підняв повстання у Торговиці, захопив Лисянку. Разом з тим міщанами були знищені залоги у Баришполі та Воронкові. 29 лютого полковники Д. Сулимка та С. Височан на чолі 12 тис. піхоти та 7 кінноти взяли в облогу Білу Церкву. [Україна крізь віки, С 266 - 268]

2 березня до Білої Церкви наблизилася коронно – козацьке військо на чолі С. Маховського та гетьмана П. Тетері, яке завдало поразки повстанському війську, змусив його відступити. Переслідування відступаючись призвело до

знищення коронним військом м. Насташка, а татарськими загонами – Лісовичів. Прикрим епізодом повстання була вимушена участь І. Виговського у боях проти повстанців. [Станіславський В. Білоцерківська]

Маючи беззаперечні докази участі І. Виговського в організації повстання, С. Маховський заарештував київського воєводу у Вільховцях 16 березня 1664 р. та наказав стратити, незважаючи на сенаторський стан экс-гетьмана, що було порушенням закону. Прибуття на Правобережжя 15 тис. коронного війська на чолі С. Чарнецького та Я. Собеського стало критичним для повстанців, оскільки воно могло швидко придушити повстання. Характерною рисою Правобережного повстання 1664 – 1665 рр. була концентрація повстанців у містах, оскільки оборона їх давала значні переваги – Правобережжя було переповнене містами-фортецями, а відповідно коронному, татарському та козацьким полкам доводилося зазнавати великих втрат при їх здобутті. [Грабовецький Височан]

Політика репресій С. Чарнецького деморалізувала частину повстанців. Коронне військо за підтримки союзників повертають контроль над Немировим, Ладижином, Тростянцем та Бершадю. [Україна крізь, С 273 - 274]

Гетьман І. Брюховецький, не дивлячись на своє бажання об'єднати Україну під своєю владою не проявляв значної енергійності, що призвело до згасання повстання у другій половині 1664 р. – лише незначні сили лівобережних полків надавали допомогу повстанцям. Осінь 1664 р. відзначилася для коронного війська та козацьких полків поверненням контролю над втраченими територіями. Лисянка – один з найважливіших центрів повстання була взята в облогу союзниками. Очолили козацьку залогу та міщан-добровольців прилуцький полковник Л. Горленко. Не дивлячись на значний бойовий досвід С. Чарнецького у битвах на відкритому просторі вилазка частин лівобережних полків призвела до значних втрат серед коронного війська та козаків П. Тетері. Подальші штурми зазнали вдачі і в грудні 1664 р. коронне військо змушене було відступити. [Чухліб Ставище]

Близькість до гетьманської столиці і масштаб повстання С. Опари, розуміння П. Тетерею необхідності політичного вирішення проблеми повстання аргументували його запропонувати 1 листопада 1664 р. С. Опарі повну амністію. Небезпека виступу С. Опари полягала у встановленні зв'язку з І. Брюховецьким. [Газін, С 158]

В підсумку, 1664 р. завершився для коронного війська та козацького війська П. Тетері перемогою. Було повернуто переважна частина втрачених внаслідок повстання територій. Гетьман П. Тетеря, під тиском повстань усвідомив необхідність політичного вирішення конфлікту і саме тому 30 листопада 1664 р. організовує посольство на Варшавський вальний сейм, вимоги були наступними: зрівняння у правах православної та римо – католицької церкви, включно з поверненням захоплених земель, церковних територіальних одиниць, захоплених уніатами, відкриття у Києві шкіл та академій для православного населення Речі Посполитої, право гетьмана призначати полковників, підтвердження козацьких прав та привілеїв. Однак вимоги П. Тетері не відповідали його військово – політичній потужності, зі сторони польської влади задоволення вимог гетьмана П. Тетері було неможливим і саме тому більшість пунктів було відхилено. [Крізь віки, С 274]

С. Чарнецький блискавичним маневром захопив та знищив Ставище, а незабаром внаслідок вогнепального поранення полководець загинув – коронне військо втратило здібного лідера. [Чухліб Ставище] Кримські татари надавали польській стороні слабку підтримку у зв'язку з рейдами запорожців на чолі І. Сірка в Криму. Яскравим підтвердженням становища кримського хана у 1665 р. є відмова надання військової допомоги турецькому султану Мехмеду IV. [Газін, С 173-174]

Наприкінці березня 1665 р. коронні війська починають стрімко втрачати позиції на Правобережній Україні. 20 березня повстанські загони завдали поразки польським хоругвам під Торговицею, 25 березня – під Ольшаною, 30 березня – під Лисянкою. 4 квітня 1665 р. в битві під Брацлавом В. Дрозденко

завдав поразки козацькому війську на чолі гетьмана П. Тетері. [Костомаров Руїна].

Союзне військо на чолі І. Брюховецького чисельністю 14 тис. чол. завдало поразки коронному війську С. Яблоновського в битві під Білою Церквою 21 травня 1665 р. [Костомаров Руїна, С 49, Газін, С 175]

Небувалого розмаху Правобережне повстання досягло в червні 1665 р. у зв'язку з рокошем Є. Любомирського, внаслідок чого основна частина коронних військ була відкликана до Польщі. Незадовго до початку рокошу Любомирського, в травні 1665 р. деморалізовані поразками частини коронного війська проголосили в Гончарихах конфедерацію за агітаційного сприяння агентів Є. Любомирського. [Газін, С 176] Повстання охопило нові території – південну Волинь та Подільське воєводство, де діяли загони брацлавського полковника В. Дрозденка. Успішний перебіг повстання на Правобережжі надихнув опришків на повстання у Галичині. [Україна крізь, С 270]

Під контролем коронного війська знаходилася Біла Церква – цитадель польського війська на Правобережній Україні. Розуміючи безперспективність подальшої боротьби, гетьман П. Тетеря зі скарбом та гетьманським архівом вирушив до Польщі. [Газін, С 176 - 178] З від'їздом гетьмана П. Тетері розпочалася боротьба за гетьманську булаву – першим розпочав діяти С. Опара. Про серйозність намірів С. Опари свідчить встановлення зв'язків з Кримським ханством та наявність союзного татарського контингенту. На чолі власного війська та за підтримки кримських татар, С. Опара розпочав бойові дії проти козацьких військ І. Брюховецького, яка тривала недовго – за підтримки татар П. Дорошенко скидає його та проголошується гетьманом. [Кост, С 55 - 56] [Мицик Монтви]

За підтримки кримських татар гетьман П. Дорошенко захопив Брацлав – стратегічне полкове місто та взяв у полон В. Дрозденка. Примітно, що татарська підтримка обійшлася гетьману у 30 тис. золотих. [Дорошенко

Гетьман, С 56 - 57] Після Брацлаву було встановлено контроль над усіма територіями Правобережної України. [Дзиря Децик.]

Скликання козацької ради у Лисянці в січні 1666 р. завершилася визнанням влади П. Дорошенка та виробленням положень взаємовідносин з Польщею, а саме: захист інтересів православного духовництва, ліквідація унії або невтручання уніатів у справи православної церкви, порушення питання обрання митрополита та єпископів і можливість їх засідання в сенаті, гарантування королем розвитку науки, повернення Києва та Задніпров'я під владу Речі Посполитої, дотримання козацьких прав та вольностей, надання можливості козакам проживати на території шляхти, Петро Дорошенко повинен бути затверджений гетьманом. Повна амністія повстанців, початок королем переговорів з Запорізькою Січчю. Робився запит на утримання сердюків королівським коштом, звільнити місцеве населення від утримання частин коронного війська протягом 1 року. Порушувалося питання повернення козацької артилерії, скарбниці та клейнод гетьманом П. Тетерею. Вимоги були настільки широкими, що задоволення їх перетворило Військо Запорозьке у майже незалежний регіон Речі Посполитої [Дорош, гетьман, С 100-103]. [Крикун Між, С 205-210].

З завершенням рокошу Єжі Любомирського, король Ян II Казимир 13 серпня 1666 р. видає універсал про розквартирування коронного війська на чолі великого маршалка коронного Яна Собеського на Правобережній Україні. Даний крок означав одне – поступок не буде [Крізь віки, С 28], [Смолій Петро Дорош, С 103-120].

11 грудня 1666 р. коронне військо чисельністю у 6 тис. чол. на чолі С. Маховського було розбите козацьким (15 тис) та татарським (20 тис.) на чолі з Петром Дорошенком та Девлет-Гіреєм під Браїловим. Легка перемога союзників викликала занепокоєння серед польської влади. Знаючи про союз Петра Дорошенка з Кримським ханством, до Львову прибув Іван Сірко і запропонував свої послуги у нападі на Крим. [Дорош, Геть, С 104-110].

У російсько-польській війні, що тривала починаючи з 1654 р. обидві держави виснажили свої сили. Одним з факторів, що схилив польську владу до миру був рокош Єжі Любомирського 1665-1666 рр, в якому останній отримав перемогу над польським королем .[Романцов, С 108-111] Московське царство, не дивлячись на успішний захист Лівобережної України, зіштовхнулося з економічними проблемами, а військовий потенціал був виснажений. [Курбатов, С 164-167, Костомар, С 91]

Згодом російсько – польські перемовини стали відомими П. Дорошенку. Так, в літку 1666 р. гетьманом було надіслано листа до польського короля з висловленням протесту, оскільки козацьку сторону не повідомили про початок перемовин. Розгром коронного війська під Браїловим був відповіддю на наміри польської влади окупувати Правобережжя. [Чухліб Козаки і монархи, С 138]

Успішний початок виступу гетьмана П. Дорошенка проти польської влади підштовхнув останню до більш зручної для Московського царства риторики – 30 січня 1667 р. в селі Андрусово між Річчю Посполитою, делегатами якої і Московським царством було укладене перемир'я терміном у 13,5 років. Його положеннями були наступними: Московському царству поверталися Чернігівщина, Смоленщина та Стародубщина, втрачені у 1618 р. укладенням Деулінського перемир'я. Зберігався вплив над Лівобережною Україною, Під владою Речі Посполитої залишалися Вітебськ, Дзвінськ, Правобережна Україна визнавалася підвладною Польщі. Обидві держави забов'язувалися здійснювати спільний контроль над Запорізькою Січчю, не дивлячись на те, що воно проявляло лояльність до Московського царства у попередній війні. Варто відзначити, що укладення антитурецького польсько-московського союзу викликало занепокоєння в Кримському ханстві та Османській імперії. [Костомар, С 92-97]

Таким чином, доля української державності була вирішена іноземними державами та викликало обурення по обидва береги Дніпра. Як ми зазначали

вище, знаючи про наміри польської влади щодо України, П. Дорошенко підняв повстання, а на Лівобережжі навіть відданий до межі зради власного народу Москві гетьман І. Брюховецький обурився такому перебігу подій, оскільки ймовірність об'єднання гетьманств стала неможливою. Розпочалися заворушення на Запоріжжі. [Яковлів Українсько-москов, С 287-299, Царская грамота Дорошенку]

П. Дорошенко не збирався відмовитися від плану об'єднання України під своєю владою. Для нього першочерговою метою було заручитися підтримкою нового сюзерена - Мехмеда IV, султана Османської імперії, завдяки якому планувалося заручитися військовою підтримкою Кримського ханства. Саме це зрозумів гетьман П. Дорошенко після посольства М. Зеленського та Д. Лесницького до Криму 19 лютого 1667 р. Козацьке посольство на чолі М. Раткевичем-Портянкою було прийнято турецьким султаном Мехмедом IV 6 та 9 липня 1667 р, однак конкретних гарантій досягти не вдалося, оскільки втрутилася польська дипломатія. Якщо звернути увагу на зовнішньополітичне становище Османської імперії станом на 1667 р, то вагому роль у непевності султана Мехмеда IV відігравала війни з Венеціанською республікою за о. Крит та з Державою Сефевідів на Сході і заворушення в підвладній Угорщині. [Дорош нарис, С 111-116]

Окрім Андрусівського перемир'я, укладеного сюзеренами українських земель, 1667 р. відзначився воєнною кампанією гетьмана П. Дорошенка проти коронного війська на Західній Україні.[Крізь віки, С 287] В другій половині вересня гетьман коронного війська Я. Собеський мав у власному розпорядженні 15 тис. воїнів та декілька тисяч ополчення з місцевого населення, яке прийняло сторону Польщі через татарські напади на Західну Україну проти 24 тис. козацького війська, оснащеного 40 гарматами, татарський контингент на чолі калги Кирил Гірея, а також 3 тис яничар.[Дорош Гетьман, С 78]

Не дивлячись на чисельну перевагу, козацько – татарській коаліції для здобуття перемоги було необхідно оволодіти такими укріпленнями, як Кам'янець, Теробовля, Дубни, Броди, Бережани, в яких знаходилися залоги, залишені Я. Собеським для сковування значних ворожих сил. Решта коронного війська чисельністю у 8 тис. воїнів розташувалася у Підгайцях 4 жовтня. Козацько – татарське військо прибуло до Підгайців 6 жовтня та здійснило перший штурм, який завершився безрезультатно. Союзники обрали тактику облоги коронного війська. Таким чином, тактична перевага призвела до катастрофи стратегічного характеру - 16 жовтня 1667 р. стало відомо про козацький рейд під проводом харківського полковника І. Сірка та кошового отамана Ж. Рога через Перекоп до Криму, внаслідок якого татарські володіння зазнали спустошення, а тарський контингент повернувся назад. І. Сірко та Запорізька Січ вчергове продемонстрували свою деструктивну роль в історії українського державотворення. [Крізь віки, С 288]

В січні 1667 р. у Львові відбулися переговори між І. Сірком та Я. Собеським, внаслідок якого було узгоджено проведення козацького рейду в Крим. [Дорош, нарис, С 134] Після укладення Кирич – Гіреєв миру з Я. Собеським та відступу татарського війська до Криму, гетьман П. Дорошенко змушений був укласти Підгаєцьку угоду, згідно якої Правобережна залишалася під владою Речі Посполитої, кордоном визначалася р. Горинь, шляхті надавалося право повернення до своїх маєтностей. Коронні війська виводилися з Правобережжя, окрім Білої Церкви, гарнізон якої зменшувався до 2 тис. чол. [Горобець Підгаєцький дог] Таким чином, похід П. Дорошенка на Західну Україну завершився невдачею. Татарські напади налаштували місцеве населення проти козацького війська та позбавили гетьмана підтримки. П. Дорошенко остаточно переконався у ненадійності татар, які відіграли абсолютно деструктивну роль в історії українського державотворення, неодноразово зраджуючи свого союзник. [Костомар, С 106-107]

Для плану об'єднання України гетьмана П. Дорошенка події на Лівобережжі виникли сприятливі умови: так, 1 січня 1668 р. лівобережним гетьманом І. Брюховецьким було скликано раду, на яку прибули чернігівський полковник І. Самойлович, ніжинський – А. Мартинович, прилуцький – Л. Горленко, миргородський – Г. Апостоленко, полтавський – К. Кублуцький, переяславський Д. Райча, київський – В. Дворецький та військовий писар Ф. Михаленко, військові судді П. Животинський, П. Забіла. На раді обговорювалося питання доцільності перебування московських воєвод на Лівобережжі, висловлювалося незадоволення економічною політикою Московського царства стосовно Лівобережного гетьманату, вироблення ультимативної формули виводу московських військ з підвладної гетьману території. Результатом ради стало відрядження посольства на чолі лубенського полковника Г. Гамалія до Османської імперії з проханням встановлення протекції над Лівобережною гетьманщиною[Костомар, С 116] Не дивлячись на поразку, результат Підгаєцької угоди, мир з Річчю Посполитою давав змогу П. Дорошенку відновити власні сили для здійснення наступної кампанії – взяття Лівобережжя. Мирні взаємовідносини з Польщею були істотно полегшені через особистість Я. Собеського, який проявляв більшу прихильність до козаків на відміну від шляхетської більшості.[Дорош Гет, С 143-145]

Вагомими факторами, що підштовхнули українців до повстання проти Московського царства полягали в економічному, політичному, військовому аспекти: як відомо, у 1663 р. з початком правління І. Брюховецький підписав Батуринські статті, згідно якого заборонявся збут збіжжя на Правобережжя, експорт тютюна та горілки до Московського царства (оскільки монополія на дані сфери належала Москві). Ключовим пунктом було утримання московських військ на Лівобережжі коштом місцевого населення. Економічний аспект даного договору яскраво свідчив про погіршення становища, однак пункт №1 про утримання московського війська не реалізовувався повною мірою. Наступним договором, що завдавав шкоди

Лівобережному гетьманату стали Московські статті 21 жовтня 1665 р, підписані гетьманом І. Брюховецьким в Москві, за котрими на Лівобережжі збільшувався контингент московських військ та впроваджувалося його реальне утримання ресурсами місцевого населення, здійснювалося розширення сфера дислокації московських залог до таких міст, як Полтава, Новгород – Сіверського, Кременчука, Остра, Канева (окупована частина Правобережжя) та Кодака – важливого стратегічного пункту землях Запорозької Січі. Податкова функція над місцевим населенням, окрім козацького стану, переходила у розпорядження до царської адміністрації. [Яковлів, С 81 - 90]

В січні 1668 р. в Чигирині – столиці Правобережної України відбулася козацька рада, на якій були присутні митрополит Й. Тукальський, архімандрит Гедеон (Юрій) Хмельницький, посол кримського хана Аділ Гірея, представник єпископа Мефодія та гетьмана І. Брюховецького, представники лівобережної старшини. Представники Запорізької Січі принесли присягу на вірність гетьману П. Дорошенку. Водночас, за посередництва печерського архімандрита І. Гізеля мстиславський єпископ Мефодій та І. Брюховецький встановили компроміс стосовно подальших дій, які повинні бути спрямовані на вихід з під влади Московського царства. Як ми зазначали вище, на Гадяцькій раді, ініційованій І. Брюховецьким було узгоджено подальше вигнання московського війська з Лівобережжя, однак ніжинський воєвода І. Ржевський був поставлений до відома прилуцьким полковником Л. Горленком стосовно плану лівобережного гетьмана. Київський воєвода Петро Шереметьєв – очільник московських військ, дислокованих на Лівобережжі також був поставлений до відома 5 січня стосовно заворушень, острьським воєводою Д. Рагозіним. Місцеве населення масово відмовлялося сплачувати різноманітні податки, а також переходило до козацького стану. Перехід простолюду в козацький стан в Ніжинському полку розпочався 27-го лютого 1668 р. через оголошенням місцевому населенню ніжинським полковником Артемом Мартиновичем гетьманського відповідного дозволу. Активну участь

в антимосковському повстанні взяли запорожці, про що свідчить вступ їх контингенту чисельністю на чолі кошового отамана О. Урбановича з 1,5 тис. чол. до Глухова. Стародубський воєвода І. Волконський був оточений в полковому центрі загонами стародубського полковника П. Рославця 15 лютого. [Костом, С 117-121, Явор т2, С 299]

Про справжні наміри гетьмана І. Брюховецького в Москві дізналися 11 лютого. Згодом було постановлено здійснити виплату жалування Січі у вигляді 2 тис. рублів та 100 зв'язок німецької тканини, що ймовірно було спробою підкупу січовиків, однак успіху досягнуто не було. Лівобережний гетьман надіслав посольства до донських козаків С. Разіна та слобідських, з яких погодився розпочати повстання на Слобожанщині І. Сірко в якості харківського полковника – в березні 1668 р. ним буде піднято повстання в даному регіоні, однак він сам потребуватиме військової підтримки І. Брюховецького, закликаючи надіслати 3 тис. козаків Полтавського полку. [Крізь віки, С 294, Явор т2 С 301]

Чернігів, де перебував воєвода А. Толстой, був взятий в облогу чернігівським полковником І. Самойловичем. Екс-полковник Києва В. Дворецький розпочав бій за Остр, в якому оборонявся воєвода Рагозін. До 8 – го лютого 1668 р. в Гадячі дислокувалося 8 тис. козацький загін, мобілізований І. Брюховецьким, який згодом напав на загін ратників на чолі воєводи Е. Огарева. Гетьман звернувся до московських воєвод з закликом добровільної здачі, що мало позитивні наслідки: прилуцький воєвода Загряжський, сосницький - Ліхачев, батуринський – Клюкачев, глухівський Кологривов капітулювали і в подальшому були ув'язненні в Мгарський монастир, м. Лубни. Згодом капітулювали миргородський та полтавський воєводи. [Костомар, С 121 -125]

Окрім повстання, в Україні відбувалися важливі події дипломатично – політичного характеру. В січні 1668 р. гетьман П. Дорошенко провів ряд переговорів з представниками Московського царства. Він висловив готовність

перейти під зверхність царя у випадку об'єднання Лівобережжя та Правобережжя під його владою. Після надісланого письма В. Тяпкіну від 11 січня, гетьман П. Дорошенко продовжив проводити переговори з московською стороною, свідченням чого є відрядження посольства на чолі Г. Дорошенка та Л. Бускевича з наступними умовами про перехід під владу Москви: воєводам заборонялося перебувати в українських містах, царським чиновникам заборонялося здійснювати збір податків, гарантувалися права та вольності Війська Запорозького. Московська сторона відхилила умови посольства стосовно протекторату над Правобережжям. Ймовірно, гетьман П. Дорошенко склав умови посольства таким чином, щоб отримати відмову, що можна пояснити як спробу виграти час, оскільки на старшинській раді, скликаній наприкінці січня – поч. лютого було узгоджено розпочати воєнну кампанію проти Московського царства на Лівобережжі, для якої склалися сприятливі умови: мир з Польщею, проголошення великим візирем Османської імперії Мустафою-пашою заступництва над козаками, підтримувалися дружні відносини з Кримським ханством. [Крізь віки, С 295 - 297]

Воєводі Г. Ромодановському було віддано наказ вирушити для придушення повстання на Лівобережжі. Ймовірно, передбачаючи даний перебіг подій, гетьман І. Брюховецький посилив залоги в прикордонних містах. Гетьман П.Дорошенко на чолі козацького війська вступив до Голтви (Лівобережна Україна) приблизно 29 травня. Два гетьмани зустрілися під Опішнею, на Сербовому полі, під час якого лівобережні козаки та П. Дорошенко вимагали зречення І. Брюховецького, який згодом загинув від бунтівного натовпу 8 червня, яка, ймовірноше, неправильно зрозуміла команду П. Дорошенка ув'язнити його. Ми відкидаємо версію про навмисне віддання команди про вбивство Брюховецького через відсутність необхідності – лівобережна старшина заявила про свою лояльність першому задовго до інциденту. [Костом, С 129, Крізь віки. С 296]

Після вбивства гетьмана І. Брюховецького, П. Дорошенко фактично став гетьманом об'єднаної України. Досягнення ним своєї мети призвело до порушення балансу в Східній Європі. З переходом під його владу Лівобережжя постала проблема утримання під своєю владою нових територій, але з початком польського наступу на Правобережну Україну, П. Дорошенко змушений був повернутися назад, призначивши Д. Многогрішного наказним гетьманом Лівобережжя. [Дорош гет, С 197 [Величко т2, С 81, Кост С 132]

Вторгнення коронного війська на Правобережжя розпочалося в червні 1668 р. і було головною причиною повернення гетьмана П. Дорошенка. Коронний гетьман Я. Собеський віддав наказ коронному війську чисельністю у 2 тис. чол. на чолі Ф. Потоцького прибути до Білої Церкви – польського аванпосту на Правобережжі, під відбувалися бої між польськими загонами та білоцерківським та паволоцьким полками на чолі Бутенка та Яроша, які завершилися на користь коронного війська. [Дорош гет, С 198-200]

Станом на літо 1668 р. Запорізька Січ не знаходилася під владою гетьмана П. Дорошенка прагнула обрати гетьмана, що відповідав би інтересам організації. Так, в серпні 1668 р. до Бахчисараю було відправлене січове посольство на чолі запорізького писаря П. Суховієнка з метою укладення союзу проти П. Дорошенка, яке досягло своєї мети – укладався союз з Кримським ханством в обмін на ненапад на татарські володіння. Хан Аділ Гірей запропонував П. Суховієнку стати гетьманом під його протекцією та видав відповідні для даної процедури регалії. Після повернення на Запоріжжя був обраний гетьманом і згодом здобув визнання османського султана Мехмеда IV. Таким чином, вчергове іноземна держава продовжила політику втручання у внутрішні українські справи шляхом підтримки своєї маріонетки. [Чухліб Суховієнко]

Московське військо на чолі Г. Ромодановського розпочало наступ на Лівобережжя в другій половині вересня 1668 р. – захоплено Ніжин, а 5 жовтня, після капітуляції і відступу Д. Многогрішного – Чернігів, але після

даних операцій розпочало відступ до Путивля від наступаючого козацького війська на чолі Г. Дорошенка. Самозваний гетьман П. Суховій розпочав операції на Лівобережжі: до зради легітимного гетьмана шляхом задіяння татар схилив Миргородські, Переяславський, Полтавський та Лубенські полки. Д. Многогрішний скликав раду в Новгород-Сіверському, на якій фактично примусив інших зрадників з числа старшини обрати його гетьманом. Таким чином, наприкінці грудня 1668 р. на Лівобережжі з'явився черговий самозваний гетьман. [Крізь віки, С 301, Смолій Володарі ,С 325]

Восени 1670 р. сейм Речі Посполитої маючи на меті підкорити Правобережжя своїй владі визнали легітимним гетьманом М. Ханенка, який підняв постання проти П. Дорошенка. За підтримки коронного війська він у травні 1671 р. розпочав воєнну кампанію проти підвладних П. Дорошенку міст, зокрема швидко було захоплено Брацлавщину. Останній зіштовхнувся зі зрадою з боку старшини, яка переходила на сторону узурпатору, натомість користувався підтримкою білгородської татарської орди. Наступного року сюзерен Правобережжя султан тричі вимагав поляків покинути окуповану Брацлавщину, однак отримав відмову. [Укр нац рев, 311-315]

Готуючи контрнаступ П. Дорошенко отримував непряму та військову підтримку від самопроголошеного гетьмана Лівобережжя Дем'яна Многогрішного, якого незабаром через звинувачення у державній зраді було передано Москві, а наступним, хто потрапив до заслання був І. Сірко через наміри підняти повстання на Лівобережжі на користь М. Ханенка. Після завершення війни Османської імперії з Венецією за о. Крит наприкінці 1671 р, Мехмед IV вирішив надати військову підтримку гетьману П. Дорошенку після негативної відповіді польської історони на турецький ультиматум щодо України. Отримавши до власного 7 тис. війська 15 тис. татар та 5 тис. турків, гетьман розпочав наступ і завдав поразки повстанському війську М. Ханенка під Батогом у липні 1672 р, а незабаром – коронному під Четвертинівкою. [Дор, 395-417]

Внаслідок успішних дій турецької коаліції було захоплено стратегічне місто Поділля – Кам'янець, який був потужним аванпостом, однак вона зіштовхнулася з партизанськими діями українського населення лояльного до Польщі. Проте турецький султан уклав з Польщею 18 жовтня Бучацький мир. Згідно нього, друга визнавала існування Української держави, яка фактично включала Південну Київщину та Брацлавщину, а Поділля визнавалося територією Османської імперії. Фактично договір, який вперше фіксував появу Української держави на міжнародному рівні повинен був означати крах намірів гетьмана П. Дорошенка об'єднати Західну Україну з Правобережжям в єдине ціле. [Укр нац рев, 315- 319]

Оскільки Варшавський сейм відмовився ратифікувати Бучачський мирний договір, бойові дії у 1673 р. поновилися. Коронному війську на чолі Я. Собеського вдалося захопити Хотин, а обраний на раді у Козачій Дуброві гетьманом Лівобережжя І. Самойлович прагнув встановити свою владу над Правобережжям, просуваючи силове вирішення даного питання у міжвідносинах з Московським царством, з яким було укладено Конотопські статті 1672 р, що істотно обмежували особисті повноваження. Московсько-козацьке військо атакувало володіння П. Дорошенка на Правобережжі, що посилювало прагнення населення перейти під владу московського царя. Що стосується полковників, то переважна їх більшість вчергове зрадила гетьмана П. Дорошенка на користь І. Самойловича. [Кост, 264-276]

Вважаючи активізацію бойових дій між коронним та турецькими військами на Поділлі, московсько-козацьке військо на чолі Г. Ромодановського та І. Самойловича перейшли Дніпро та розпочали дії проти гетьмана П. Дорошенка наприкінці січня, дійшовши з активними боями до Чигирину – столиці Правобережжя, який був взятий в облогу. Турецьке військо на чолі султана Мехмеда IV відмовившись від наступу на Польщу вирішив надати підтримку своєму васалу, П. Дорошенко, - Чигирин було деблоковано, а гетьман розпочав кампані з повернення повсталіх полків під

свою владу, задіюючи репресії проти зрадників. Йому вдалося досягти тимчасового успіху, однак ціною у чергове спустошення краю. Незабаром проти нього розпочав наступ Ян Собеський на чолі коронного війська. Дії кримської сторони з веденням сепаратни переговорів з Річчю Посполитою у 1675 р. остаточно підірвали віру гетьмана П. Дорошенка у доцільності сюзеренітету Порти. Наступного року, 19 вересня московсько-козацьке військо вчергове вторгнулося на Правобережжя та розпочало облогу Чигирину, який обороняла залога чисельністю у 2 тис. сердюків. Усвідомлюючи безперспективність подальшої боротьби, П. Дорошенко капітулював. [Дорош нарис 87-89]

Зречення від гетьманської влади занепокоїло султана Мехмеда IV, оскільки в Україні не залишалось протурецької кандидатури, тому у 1677 р. Юрія Хмельницького було звільнено з в'язниці та проголошено гетьманом всієї України, проте фактично він був маріонетковою фігурою. Турецьке військо у 60 тис. на чолі Ібрагіма-паші розпочало похід, мета якого полягала у встановленні влади над Правобережжям – 9 серпня розпочалася Перша облога Чигирину, який оборонявся 12,5 тис. московсько-українською залогою, однак він завершився поразкою для інтервентів – місто було деблоковано московсько-козацьким військом на чолі Г. Ромодановського та І. Самойловича, турецько-татарські війська втратили 20 тис. воїнів. Примітно, що командувачу турецького війська поразка вартувала посади, а кримському хану Селім Гірею – престолу. [Явор, С 410-435]

Турецька сторона не полишила прагнення встановити свою владу над Правобережжям, а тому у 1678 р. розпочинає новий похід, якому використовує постать Ю. Хмельницького. На чолі 90 тис. турецького війська було призначено візиря Кару-Мустафу, а головною метою кампанію визначали здобуття Чигирину – центру Правобережжя, до якого воно дійшло до 9 липня. Не дивлячись на укріпленість Чигирину та наявних 78 гармат проти 175 турецьких та 15-30 тис. залоги, у Москві виникли занепокоєння щодо

стійкості міста, а саме тому 50 тис. московське на чолі Г. Ромодановського та 30 тис. козацьке військо І. Самойловича вирушило на деблокаду стратегічного аванпосту на Правобережжі. Внаслідок важких боїв чигиринському гарнізону та московсько-козацькому військам довелося розпочати евакуацію з Чигирину – місто було знищене. Вирішальної перемоги над московсько-козацьким військом візир Кара-Мустафа не зміг – супротивник успішно повернувся на Лівобережжя. Перші втратили 30 тис. чол, а другі - 10 тис. вбитими та 15 тис. пораненими. Воєнна кампанія завершилася на користь Османської імперії, якій вдалося встановити владу свого васалу, Ю. Хмельницького на Правобережжі, сплюндрованому бойовими діями між різними сторонами. [Галушка]

Висновки

Проаналізовано прихід до влади гетьмана Петра Дорошенка на Правобережній Україні, який супроводжувався боротьбою проти самопроголошених полковників, які тримали під своїм контролем ряд полків та налагоджування дипломатичних стосунків з Річчю Посполитою.

Досліджено наслідки Андрусівського перемир'я та Підгаєцького трактату для України, висвітлено проблематику втілення ідеї об'єднання України, деструктивний вплив Запорізької Січі в особі Івана Сірка на Підгаєцьку кампанію Петра Дорошенка проти Речі Посполитої.

Досліджено бойовий шлях козацьких військ, що брали участь у бойових діях на боці різних політичних фракцій протягом 1663-1678 рр. в Україні та політичну діяльність козацької старшини, причин формування зовнішньополітичних орієнтацій.

Попри невдачу у Підгаєцькій кампанії гетьману Петру Дорошенку вдалося об'єднати Правобережжя та Лівобережжя в єдину державу, проте прийняття турецького протекторату вплинуло негативним чином на наміри Петра Дорошенка зберегти владу над єдиною Україною через повстання ряду козацьких полків Правобережжя, продовжувалося протистояння з претендентами на гетьманську булаву, яке було братовбивчою війною з перманентним втручанням іноземних держав, які прагнули закріпити фактично поділ України за Андрусівським договором 1667 р. та інтегрувати українські землі до складу своїх держав.

Втручання третьої великої іноземної держави Східної Європи в українські справи призвело до небачених руйнувань етнічних земель, а також консолідації козаків навколо Московського царства, що прискорило у подальшому процес поглинення українських земель іноземною державою. Руїна стала прикладом результатів розбрату серед власного народу та важких наслідків відсутності політичної єдності.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

1. Величко С. В. Літопис. Т. 2. / Пер. з книжної української мови, комент. В.О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. К.: Дніпро, 1991. 642 с.
2. Отписка к царю гетмана Брюховецкого, в которой донося о наступательном движении польских войск в Малороссии, просит о присылке подкреплений, 1663 г, 11 – 12 ноября // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : [В 15 - ти т.]. СПб, 1861-1892. Т. 5 : док № 84. СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1867. VIII, 335 с.
3. Отписка царю гетмана Демьяна Многогрешного о неприязненных действиях Петра Дорошенка и съ просьбой о присылке ратных людей, 1669 г, июля 10. // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : [В 15 - ти т.], Т 9, док № 6, СПб, 1877, Тип. Эдуарда Праца, 542 с.
4. Царская грамота гетману Петру Дорошенко о том, чтобы он своими действиями не нарушал Андрусовского договора. 1669 г, июля 21// Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : [В 15 - ти т.], Т 9, док № 7, СПб, 1877, Тип. Эдуарда Праца, 542 с.

Література

5. Борисенко В. Й, Бульвінський А. Г, Візер В.О. Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст. М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Ін-т іст. освіти. Київ: Старий світ, 2006. 276 с.
6. Газін В. В. Гетьман Павло Тетеря: Соціально-політичний портрет / Наук. ред. В. Степанков. Міністерство світи і науки України; Кам'янець-

- Подільський державний університет; Науково-дослідний інститут козацтва. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007. 196 с.
7. Галушка А. Чигиринські оборони 1677 і 1678 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2013. — Т. 10 : Т, Я. С. 547. 784 с.
 8. Горобець В. «Чорна рада» 1663 року. Передумови, результати, наслідки» НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2013. 200 с.
 9. Горобець В. М. Підгаєцький договір України з Польщею 1667 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2011. Т. 8 : Па Прик. С. 230. 520 с
 10. Грабовецький В.В. Височан Семен (Сень) Гнатович. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Vysochan_S (дата звернення: 30.01.20)
 11. Дзира Я. Децик. // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2004, 518 с.
 12. Дзюба О. Йосиф Нелюбович-Тукальський // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2005. Т. 3, 672 с.
 13. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Т II (від половини XVII століття). Видання друге. К.: Глобус, 1992. 349 с.
 14. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985, 712 с.
 15. Коваленко Ю. Облога Глухова 1664 року. URL: <http://history.sumy.ua/research/article/620-oblohahlukhova1664roku.html> (дата звернення: 13.11.19)
 16. Костомаров Н. Руїна. Мазепа. Мазепинці : [ист. монографії и исслед.] / Н. И. Костомаров. Москва: Чарли, 1995. 797 с.

17. Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття: Статті і матеріали / Інститут історичних досліджень Львівського національного університету ім. І. Франка. К.: Критика, 2006. 472 с.
18. Курбатов О. А. Из истории военных реформ в России во 2-й половине XVII века. Реорганизация конницы на материалах Новгородского разряда 1650-х -1660-х гг./Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, М, 2002, 262 с.
19. Луняк Є. Криваве різдво Салтикової Дівичі 1664-го року. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Luniak_Yevhen/Kryvave_Rizdvo_Saltykovoii_Divyt_sii_1664-ho_roku.pdf (дата звернення: 17.01.20)
20. Малов А.В. Русско – польская война 1654 – 1667 гг. Москва: Цейхгауз, 2006. 48 с.
21. Мицик Ю. Битва під Монтвами 1666 р. в описі польської «Віршованої хроніки». URL: http://shron3.chtyvo.org.ua/Mytsyk_Yurii/Bytva_pid_Montvamy_1666_r_v_opy_sii_polskoi_Virshovanoi_khroniky.pdf (дата звернення: 17.01.20)
22. Романцов В.; Горб Є. Битва під Монтвами (1666 р.): епізод з історії громадянської війни в Речі Посполитій / В. Романцов, Є. Горб // Схід. 2010, № 5 (105), С. 108-111
23. Смолій В. А., Степанков В. С. Україна крізь віки. У 15-ти тт. – Т. 7: Українська національна революція (1648-1676 рр.) / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. – К.: Альтернативи, 1999. – 352 с.
24. Смолій В. Володарі гетьманської булави: Іст. портрети. К.: Варта, 1994. 557 с.
25. Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Політичний портрет / НАН України. Інститут історії України. К.: Темпора, 2011. 632 с.
26. Станіславський В.В. Білоцерківська битва 1664 р. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Bilotserkivska_bytva_1664 (дата звернення: 29.01.20)

27. Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009, 616 с.
28. Чухліб Т. Гетьман П.Суховієнко (Суховій) у союзі з Кримським ханством проти Польщі і Росії. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Chukhlib_Taras/Hetman_P_Sukhoviienko_Sukhovi_i_u_soiuzi_z_Krymskym_khanstvom_proty_Polschi_i_Rosii.pdf
29. Чухліб Т.В. Ставищанська оборона 1664. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Stavyschanska_oborona_1664 (дата звернення: 02.02.20)
30. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. 2 том. Львів: видавництво «Світ».1991. 457 с.
31. Яковлева Т.Г. Загибель Івана Богуна. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/TairovaYakovleva_Tetiana/Zahybel_Ivana_Bohuna.pdf (дата звернення: 11.10.19)
32. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. В., 1934, 178 с.